

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Філософський факультет
Кафедра політології

ГІБРИДНІ РЕЖИМИ В СУЧАСНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ

Кваліфікаційна робота
зі спеціальності 052 – Політологія
Освітній рівень «бакалавр»

студентки
IV курсу ОР «бакалавр»
денної форми навчання
Валерії БАСАРАБ

Науковий керівник -
кандидат політичних наук, доцент
Вікторія ПЕТРЕНКО

Допущено до захисту:

Завідувач кафедри _____

КИЇВ – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГІБРИДНИХ РЕЖИМІВ.....	6
РОЗДІЛ 2. ГІБРИДНІ РЕЖИМИ В КРАЇНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ (Білорусь, Угорщина, Російська Федерація).....	17
РОЗДІЛ 3. ГІБРИДНИЙ РЕЖИМ СУЧАСНОЇ ТУРЕЧЧИНИ.....	35
ВИСНОВКИ.....	46
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ І ДЖЕРЕЛ.....	50

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сьогодні світ стає більш відкритим та демократичним. Загальна декларація прав людини говорить, що кожна людина має право брати участь в управлінні своєю державою, а свобода думки, вираження, мирних зборів та інші свободи, стали невід'ємною частиною кожної демократичної країни. Це яскраво відображається в країнах з високою політичною культурою громадян. До того ж жінкам в деяких мусульманських країнах вже надано право голосу, що також свідчить про розвиток навіть таких країн, де століттями жінки не мали прав. Проте, незважаючи на це, на превеликий жаль, світ не може бути ідеальним. На політичній карті світу все ще є країни, де існують тортури, де відбуваються переслідування, де в країні обмежується свобода слова. Мабуть найбільш яскравим прикладом є КНДР, де панує, як пишуть науковці, неототалітарний режим. Ця та інші, до прикладу, країни Тропічної Африки не вичерпують списку тих, де панує авторитаризм. Гіркий досвід тоталітаризму став для більшості світу негативним прикладом, але для деяких – прикладом наслідування. Колишній Радянський Союз, який розпався на 15 країн залишив після себе відбиток не тільки в пострадянських республіках, а й країнах, які з ним межували. Цей відбиток яскраво вбачається в нових політичних режимах. Незважаючи на те, що більшість країн-учасниць взяли курс на демократизацію, деякі все ж вдають з себе демократичних, але насправді далекі від цього.

Тому в світі все ще залишаються країни, політичні режими яких називають гібридними або напівдемократіями («semi-democracies»). Дослідженням гібридних режимів займаються багато вчених, з часів появи такої наукової дисципліни як транзитологія. Зокрема, Л. Даймонд американський політолог, пишучи про кінець «третьої хвилі» демократизації, зазначав, що деякі країни трансформуються не до демократії, а до певних проміжних форм політичних режимів. Починаючи з кінця ХХ століття таких держав з'явилося чимало. Але в цій кваліфікованій роботі приділятиметься

увага країнам-сусідам України, а саме: Білорусі, Російській Федерації, Угорщині та Туреччині. Особливо з подій останніх десятиліть ми можемо впевнитись, що авторитаризм в цих країнах набирає все більших обертів. Для України, яка за останні 8 років переживає війну з боку Росії, та українського політикуму питання авторитарних нахилів керівників сусідніх держав є важливим, адже, принаймні з трьох сторін, нам загрожує чимала небезпека: окупація Криму, війна на Донбасі, а також «угорський сепаратизм» на Закарпатті і на додачу до цього нездорові думки Російського лідера про відродження Радянського союзу, шляхом об'єднання Росії і Білорусі. Питання гібридних режимів на сьогодні є неоднозначним та дискусійним, а тому тема кваліфікаційної бакалаврської роботи є актуальною.

Об'єктом дослідження є гібридний режим як явище.

Предметом дослідження є гібридні режими на сучасній політичній карті світу.

Метою дослідження є розкриття особливостей функціонування гібридних режимів в сучасному політичному просторі.

Виходячи з усього зазначеного було визначено наступні **завдання дослідження**:

- розкрити теоретичні засади дослідження гібридних режимів;
- визначити особливості гібридних режимів в країнах Східної Європи на прикладі Білорусі, Угорщини, Російської Федерації;
- проаналізувати специфіку гібридного режиму в сучасній Туреччині.

Методологія дослідження. При написанні кваліфікаційної роботи були застосовані структурно-функціональний, системний та історичний методи дослідження. Системний метод використано для розкриття сутності гібридного режиму. Завдяки структурно-функціональному методу було розкрито основні різновиди гібридних режимів та їх характерні риси. Історичний метод дозволяє розглянути сучасні гібридні режими Білорусі, Угорщини, Російської Федерації та Туреччини в їх історичній послідовності.

Структура роботи. Кваліфікаційна бакалаврська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, та списку використаної літератури та джерел (47 найменувань). Загальний обсяг кваліфікаційної роботи становить 56 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГІБРИДНИХ РЕЖИМІВ

Безумовно, неможливо не погодитись з тим фактом, що одним із найважливіших атрибутів держави є її політичний режим. До трактування і вивчення цього питання зверталися і звертаються дуже багато науковців. Існує чимало визначень цього поняття, адже кожен науковець, бажаючи внести свої ідеї, трактує його ознаки та особливості по-різному. Варто зазначити що режим – це організація влади в масштабах всього людського суспільства, її структурування в певних цілях і з використанням специфічних методів. Політичний режим — реальний стан функціонування політичної системи, який характеризує механізми функціонування та розподілу політичної влади в цій системі та її зв'язок з іншими інститутами суспільства [4, с.24]. Деякі ж науковці схиляються до думки, що політичний режим являє собою суть влади, виражену в засобах, методах і способах владарювання, а також в характері влади – демократичному або недемократичному. Тож, займаючи особливе місце в структурі політичного впливу, політичний режим показує нам, як та яким чином використовується політична влада і внаслідок цього здійснюється політичний вплив. Від того який саме режим панує в державі залежить те, яким чином відбуваються суспільно-політичні та соціально-економічні процеси, об'єктивується особливість та повнота реалізації більшості конституційно-правових гарантій розвитку людини і громадянина [34, с.18].

До класифікації політичних режимів вдавалися ще з часів античності. Починаючи від ідей Платона та Аристотеля, закінчуючи сучасними типологіями. Вартим уваги є той факт, що класифікація режимів за Аристотелем стала класичною і вплинула на розвиток політичної думки кількох тисячоліть. Через три століття після Аристотеля до таких форм політичних режимів звертається Марк Тулій Цицерон. Щоправда, демократія в Аристотеля є однією з найгірших форм, тоді як для Цицерона демократія є найкращою: «Лише в такій державі, де влада народу найбільша, може бути свобода. Адже приємнішого за неї немає нічого» [29, с.5].

Незважаючи на вже сформовану класичну типологію у вигляді тоталітарного, авторитарного та демократичного режимів, які на практиці в більшості не представлені в чистому вигляді, ще є й інші різновиди режимів. До прикладу авторитарний режим має декілька підвидів у вигляді військової диктатури, обмеженого плюралізму, султанізму або ж типи демократичного режиму з високою внутрішньою автономією, чи то опікувана демократія та інші. З виникненням цих та інших різновидів і, враховуючи той факт, що сучасний світ, зазнавши гіркого уроку тоталітаризму, в більшості прагне до демократії, країни почали відходити від авторитарних, тим більше тоталітарних, нахилів. Такий перехідний процес знайшов своє місце у науці, яка називається – політичний транзит.

Зародження цієї науки, яка займається вивченням політичного транзиту і отримала назву «транзитологія», розпочалось в 70-х роках ХХ століття, а основоположником вважається американський політолог Д.Растоу. В 1970 р. у статті «Переходи до демократії: спроба динамічної моделі» він вперше сформулював наступну проблему: яким чином країни переходять від одного устрою до іншого, і в зв'язку з чим одні ліберальні демократії розпадаються, а інші лишаються стабільними та продовжують розвиватись? Процес політичного транзиту вчені розділяють на три етапи: лібералізацію, демократизацію та соціалізацію. Перші два етапи є транзитом від авторитарного правління до політичної демократії. Етап соціалізації охоплює зміни у соціально-економічній сфері й складається зі встановлення соціальної демократії та встановлення економічної демократії, суть якої полягає у впровадженні принципу соціальної справедливості при розподілі благ та послуг вироблених суспільством.

Праця Д. Растоу виявилася вельми актуальною, бо тільки на чотири роки випередила початок нової, «третьої» (за С. Хантінгтоном) хвилі глобального процесу демократизації. Розпочавшись з «революції червоних гвоздик» у Португалії (1974 р.), вона прокотилася Південною Європою (Греція, Іспанія), Латинською Америкою (Уругвай, Аргентина, Бразилія, Перу), Західною Азією

(Туреччина) та Далекому Сходу (Філіппіни, Південна Корея, Тайвань), а потім накрила собою Східну Європу [32, с.4]. Представники транзитології виділяють три основних типи структурних передумов демократії: по-перше, набуття національної єдності й відповідної ідентичності, по-друге, досягнення досить високого рівня економічного розвитку, а також масове поширення таких культурних норм і цінностей, які передбачають визнання демократичних принципів, довіра до основних політичних інститутів, міжособистісна довіра, почуття громадянськості та ін. Але політичні трансформації останніх років є яскравим прикладом того, що політичні трансформації колишніх авторитарних режимів не завжди означають їх демократизацію. В деяких країнах така демократизація є лише імітацією. Внаслідок чого виникає новий тип політичного режиму – гібридний.

Як зазначав в 1996 році відомий американський політолог Л. Даймонд, кінець «третьої» хвилі демократизації спричинений переходом низки країн не до демократії, а до проміжних форм політичних режимів. Науковці, окрім гібридного, також називають ці режими як: «неповна демократія», «керована демократія», «напівдемократія», «напівавторитарний режим», «змагальний авторитаризм», «новий авторитаризм», режим «керovanого плюралізму» та режим «домінуючої влади». Угорський соціолог Е. Ханкіш став одним із перших, хто застосував поняття «гібридний політичний режим», під час аналізу режиму в Угорській республіці в 1960–1989 роках. Зазвичай гібридний режим визначають як змішаний політичний режим, який виникає при переході від авторитарного до демократичного типу і вміщує в собі ознаки як авторитарного, так і демократичного режиму. Науковці зазначають, властивістю гібридних режимів є те, що вони з одного боку ліберальні та демократичні, але не відносяться ні до демократії, ні до авторитаризму, внаслідок того, що ближчі до останнього. А тому належать до однієї великої категорії недемократичних політичних режимів.

Як зазначає С. Хантінгтон, змішані режими характеризуються певною нестабільністю між демократією і диктатурою. Причиною тому є слабо

розвинений економічний, соціальний сектор держави, який тягне за собою присутність таких явищ як поділ усередині населення стосовно національної ідентичності [6, с.26]. Як бачимо на практиці, країни, які обрали шлях на демократизацію, досить часто стикаються з певними гальмівними процесами: тиск на свободу слова, слабкість опозиції, аполітичність суспільства, або низька політична культура громадян, а також корумпованість влади. Окрім цих факторів є ще низка ознак, що притаманні різним концепціям гібридного режиму. Політологи виділяють 5 загальних ознак, які характеризують гібридний режим:

1. Наявність зовнішніх атрибутів демократії (вибори, багатопартійна система, легальна опозиція).
2. Низький рівень участі громадян у процесі прийняття політичних рішень.
3. Низький рівень політичної участі (переважно це лише участь у виборчому процесі).
4. Декларативність політичних прав і свобод.
5. Низький рівень довіри громадян до політичних інститутів [13, с.17].

Щоб детальніше розкрити питання ознак, варто звернутися до індикаторів, за якими можна визначити приналежність режиму в країні до гібридного. Перш за все це вибори, а саме питання дотримання їх чесності, справедливості та вільного характеру. Досить часто в гібридних режимах відбувається порушення проведення передвиборчої кампанії, яке проявляється у нерівномірному доступі до ЗМІ всіх кандидатів, у використанні адміністративного ресурсу. Також сюди можна віднести перешкоджання у доступі до участі у виборах, зокрема це стосується опозиційних кандидатів. Особливістю є також домінування виконавчої гілки влади, яка нерідко зосереджена в руках однієї особи – президента. Тобто відбувається підпорядкування законодавчої і судової гілок влади, роблячи їх при цьому слабкими та позбавленими суспільного авторитету. Партійна система характеризується як багатопартійна, але насправді домінує «партія влади», а інші партії позбавленні реального впливу на загальноважливі рішення, хоча

при цьому є доволі активними. Опозиція за такого режиму присутня, проте не консолідована, і як правило зазнає утисків з боку правлячої влади. Відбувається порушення прав і свобод людини та громадянина. Громадські організації нерідко стають об'єктом контролю з боку держави, а особливо ті, які можуть бути загрозливими для діючої влади. Один з найважливіших індикаторів – питання ЗМІ. Не зважаючи на те, що конституції держав з гібридним режимом гарантують свободу слова, відсутність цензури, проте ЗМІ є прямо чи опосередковано залежними від влади. Більше того на ЗМІ відбуваються тиски: затримання або ув'язнення журналістів, закриття видавництв, радіостанцій. На телебаченні, а особливо на центральних телеканалах присутня цензура. Проблемним є питання Інтернету, доступ до якого також іноді обмежений. В країнах з гібридним режимом більшість суспільства є або аполітичним, або рівень політичної участі обмежений лише участю у виборах. Тобто все це свідчить про низький рівень довіри. Проте з іншого боку, може бути присутня велика підтримка правлячій владі, внаслідок чого суспільство відчуває свою значущість, цікавиться політикою (що стосується лідера та його партії) та неодмінно бере участь у виборах.

Сьогодні підходи до аналізу гібридних режимів поділяють на три групи. До першої відносяться концепції, які називають такого роду режими «неповними» демократіями, тобто такими, що з одного боку відповідають деяким ознакам демократії, а з іншого спостерігаються ті самі гальмівні процеси. До розуміння гібридних режимів в стилі неповних демократій відносяться концепції «фасадної демократії» Г. Гілла, «авторитарної демократії» Р. Сакви, «дефектної демократії» В. Меркеля та А. Круассана, «неліберальної демократії» Ф. Закарія, «делегативної демократії» Г. О'Доннелла. Італійський дослідник Л. Морліно розрізняє три типи гібридних режимів: квазі-демократії, обмежені демократії та демократії без держави [24, с.102-103]. В «обмеженій демократії», за допомогою поліції та інших державних органів, обмежуються громадянські права, відсутня ефективна опозиція та існує контрольованість ЗМІ з боку влади. «Демократія без

держави» або як її ще називають «демократія без закону», як зазначає Леонардо Морліно, характеризується беззаконням, внаслідок якого неможливе належне функціонування державних інститутів і в свою чергу влада не може виконувати свої обов'язки. Що стосується «квазі-демократії», то особливостями даного режиму є відсутність або слабкість виборчого процесу, свободи висловлювання, об'єднань та організацій, а також обмежений політичний плюралізм. При цьому спостерігається також відсутність/слабкість верховенства права та/або особистісної автономії, індивідуальних прав та свобод [3, с. 21].

Автори концепції «дефектної демократії» німецькі науковці Вольфганг Меркель і Аврель Круассан, які зробили чималий внесок в питання розробки типології гібридних режимів, виокремили три типи цієї демократії, а саме: «демократія виключення», «анклавна демократія» та «неліберальна демократія». Перша виникає внаслідок обмеження виборчого права (активного і пасивного) та порушення принципу загальних і вільних виборів. Друга пов'язана з силою вето, яке обмежує доступ до певних сфер врядування демократично створеним політичним інститутам. Як «сили вето» найчастіше виступають військові, але такими можуть бути «традиційні олігархічні фракції та групи» або «партизани», «міліція» (збройні формування політичних рухів), «багатонаціональні корпорації» [32, с.118]. «Неліберальна демократія» є найпоширенішим підтипом «дефектних демократій» і характеризується вона порушенням громадянських прав і свобод з боку законодавчої та виконавчої влади, а також порушення рівності перед законом та доступу громадян до суду. До того ж дефектним демократіям притаманно лобіювання, клієнтизм та персоналізм, які рано чи пізно призводять до корупції. Корумпованість є чи не однією з найголовніших проблем на шляху демократизації, яка може взагалі «заморозити» цей процес. Трохи згодом В. Меркель виокремлює ще один підтип «дефектної демократії» - «делегативна», яка характеризується переважанням виконавчої влади на чолі з харизматичним президентом, контроль за якою з боку інших гілок влади є обмеженим.

«Делегативна демократія», введена Гільєрмо О'Доннеллом, передбачає необмежену владу президента, яку народ через вибори делегує йому. Окрім цього він визначає ще низку ознак такого режиму: абсолютизація статусу президента як глави держави, наявність у президента максимально широких повноважень у внутрішній і зовнішній політиці (у тому числі права видавати нормативні акти, що мають рівну законам юридичну силу), систематичне перевищення президентом конституційних рамок своєї компетенції (наприклад, розпуск парламенту), слабка політична участь громадян (обмежується виборами, які слугують для легітимації президентської влади) [13, с.19].

Другу групу складають автори концепції «змагального авторитаризму» (Л.Вей, С.Левітські), «електорального авторитаризму» (А.Шедлер), «напівавторитарного режиму» (М.Оттауей), «нового авторитаризму» (Ф.Роедер), «патронатного президентства» (Г.Хейл), які відкидають визначення країн з гібридним режимом як демократій.

Стівен Левітські та Лукан Вей трактують змагальний авторитаризм як режим, за якого державні службовці зловживають владою, а формальні демократичні інститути розглядаються як основний засіб приходу до влади. Такі режими є змагальними, тому що опозиційні партії використовують демократичні інститути в боротьбі за владу, але вони не є демократичними, через те що ігрове поле дуже викривлене в бік тих, хто знаходиться при владі [3, с.19]. Внаслідок чого конкуренція хоч і реальна, проте несправедлива. Така обмежена конкуренція зокрема проявляється у заволодінні провладними силами ЗМІ або в розподіленні коштів між партійними силами (опозиція і провладні партії). За такого режиму відбувається порушення принципу вільних виборів, через певні неофіційні домовленості, тиск або залякування, незаконні зв'язки влади та бізнесу, переслідування опозиції, суддів та журналістів. Нерідко також для «змагального авторитаризму» характерне ув'язнення та арешти лідерів опозиції, протести населення також зазнають жорстких розгонів.

Політолог Андреас Шедлер, автор концепції «електорального авторитаризму», зазначає про відсутність за цього режиму вільних, чесних і демократичних виборів, перешкоджання опозиційним партіям, заборони на їх існування, недопущення опозиційних кандидатів до виборів, фальсифікації та скуповування голосів, залякуваннями виборців, перешкоджання доступу опозиції до ЗМІ під час виборчої кампанії, іноді навіть із застосуванням насильницьких методів. Такий режим створює інституційні фасади демократії, що включають регулярні багатопартійні вибори глави виконавчої влади і членів національних законодавчих зборів, не для встановлення і зміцнення демократичних практик та інститутів, а для маскуванню і відтворення своєї авторитарної сутності [14, с.123].

Концепція «патронатного президентства» американського політолога Генрі Хейла передбачає прямі вибори, за яких президент, у разі перемоги на загальнонаціональних виборах, отримує великі формальні повноваження, в порівнянні з іншими гілками влади. Як пише Г. Хейл, також президент наділений широким набором неформальних повноважень, заснованих на відносинах «патрон-клієнт» на стику державної влади і економіки. Суть патронатного президентського правління, зазначає Г. Хейл, полягає в характері відносин між президентом та елітами, які породжує ця політична система. Американський політолог зауважує, що саме від еліт і залежний президент, адже вони впроваджують в життя президентські рішення. Хоча при цьому влада президента набагато сильніша від впливу еліт на нього. Також за такого режиму знову ж таки відбуваються утиски опозиції: опозиційні партії та діячі висвітлюються в негативному ракурсі, їм юридично і технічно важко балотуватись на високі посади, а також є проблеми у підтримці з боку заможного населення. В свою чергу президента та пропрезидентській партії в ЗМІ приділяється дуже багато уваги, яку висвітлюють лише з найкращого боку.

Третя група науковців відкидає використання понять демократія і авторитаризм, при цьому застосовуючи характерні ознаки цих режимів, які

відрізняють їх як від авторитаризму, так і від демократії, що зумовило появу таких визначень, як режим «керованого плюралізму», режим «безплідного плюралізму», режим «домінуючої влади» [39, с.94].

Автором концепції «безплідного» або «слабкого плюралізму» та режиму з синдромом «домінуючої влади» є американський вчений Томас Карозерс. За першого режиму проглядається відносна політична свобода, вибори мають регулярний характер, змінюється влада, але позитивні зміни відсутні. Тому такі держави, зазвичай, слабкі як в економічній, так і в суспільно-політичній сферах. Незважаючи на ці ознаки, демократія залишається поверховою та проблематичною. Політична участь обмежується електоральними процесами. Політичні еліти сильно корумповані й неефективні у сфері державного управління. Чергуючись при владі, вони тільки спекулюють на її проблемах, не вирішуючи жодної з них [13,с.18].

Щодо режиму «домінуючої влади», то він характеризується перш за все слабкістю опозиції та не відокремленням держави і правлячої партії, в руках якої сконцентровані атрибути державної влади, сфери суспільного життя та залежна судова влада. Це контроль за фінансами, ЗМІ, силовими структурами, а також за регулюванням робочих місць, вирішення судових справ в інтересах влади. Така домінуюча влада зводить нанівець розвиток демократії. При цьому за такого режиму наявні вибори та забезпечуються політичні права і свободи. Опозиція та незалежні ЗМІ, здебільшого представлені слабо організованими організаціями, які нерідко фінансуються іноземними донорами.

Вартою уваги буде також ще одна класифікація Ларрі Даймонда, який запропонував розділити гібридні режими на «електоральні демократії» та «псевдодемократії». Електоральними демократіями є такі, для яких одним із критеріїв на шляху демократизації вважаються вільні, конкурентні та регулярні вибори законодавчої і виконавчої влади. При цьому за такого режиму все ще існують певні олігархічні або військові групи, які мають чималий важіль у прийнятті певних рішень. А також за такого режиму не приділяється велика увага базовим свободам, які все ще не включені до числа

критеріїв демократії, як про це пише Л. Даймонд. Під час аналізу тенденцій світового політичного розвитку, американський політолог помітив, що «зростання електоральної демократії при застої у розвитку демократії ліберальної – вказує на поверховий характер демократизації наприкінці «третьої хвилі» [5,с.18] та можливості початку відкату «третьої хвилі». Це пов'язано з тим, що в «електоральних демократіях» відбувається поступове згасання свободи. На думку Л. Даймонда деякі країни, що залишилися між демократією і відвертою диктатурою, є електоральними демократіями, але є й ті, хто падає нижче межі електоральної демократії і залишається там на довгий час.

Що стосується «псевдодемократій», то такі режими характеризуються наявністю громадянських свобод, які забезпечують електоральну конкуренцію. В таких режимах, як пише політолог, легально діючі опозиційні партії позбавлені поля для чесного електорального суперництва. Хоча саме наявність опозиційних партій і відрізняє їх від авторитарних режимів. Л. Даймонд зазначає, що «псевдодемократії» дуже схожі з «електоральними демократіями», які в свою чергу за рівнем плюралізму, конкурентності та громадянських прав дуже зближені з «напівдемократіями». Останні ж американський політолог відносить до різновидів «псевдодемократій».

Отже, як висновок варто сказати, що сьогодні дослідження такого поняття як гібридний режим та його класифікацій набуває все більшої цікавості, перш за все через чималу появу на політичній карті світу держав з гібридними режимами. Серед науковців сформувалося 3 групи, які об'єднують представників концепцій з різним тлумаченням гібридних режимів. Перша група називає ці режими «неповними» демократіями, тобто такими, які надають перевагу демократичному режиму з певними перепонами. Друга група – пов'язує такі режими з ухилом на авторитаризм. Остання ж відкидає приписування їх чи то до демократії, чи то до авторитаризму, зазначивши про ознаки таких режимів, які характеризують їх і відрізняють від цих двох режимів.

Як бачимо кожна класифікація має свої нюанси, які яскраво відображаються в певних країнах. І не завжди такий режим означає перехід від авторитаризму до демократії. Представники другої групи, які відкидають визначення країн з гібридним режимом як демократій, яскравий тому приклад. На превеликий жаль, як зазначає Л. Даймонд, процес демократизації згасає, що дуже яскраво буде висвітлено в наступних розділах. Тож гібридний режим – такий, що домінує серед політичних режимів: відображає стан функціонування політичної системи, характеризує механізми функціонування та розподілу політичної влади в цій системі, її зв'язок з іншими інститутами суспільства, і може бути як тимчасовим, так і стійким, та характеризується коливанням від диктатури до демократії та ухилом до однієї з них.

РОЗДІЛ 2. ГІБРИДНІ РЕЖИМИ В КРАЇНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ (Білорусь, Угорщина, Російська Федерація)

Після розпаду Радянського Союзу на його просторі виникли держави, які чимдужче хотіли позбутись авторитарного минулого. Деякі ж країни, зокрема це стосується країн Азії, залишилися повністю авторитарними. Але як показує час, за 30 років деякі пострадянські країни змогли досягти демократизації, цим самим показали гарний приклад для наслідування іншим. Не винятком також є і Україна. Події останніх семи років засвідчили певний зріст рівня свободи в країні. Найбільшим поштовхом до демократизації стала Революція Гідності, яка тривала з листопада 2013 по лютий 2014 року. Але на шляху до справжньої демократії ми все ще стикаємось з такими проблемами, як вплив олігархів на владу та корумпованість майже у всіх сферах суспільства. Також істотною перепорою для повної демократизації України є проблема, пов'язана з окупацією території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, а також окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей, визначені Верховною Радою України як тимчасово окуповані, внаслідок збройної агресії Російської Федерації.

Але в цьому розділі увага приділена країнам пострадянського простору та Східної Європи, які зійшли зі шляху демократизації і, як вдало про це зазначив американський політолог Л. Даймонд, стали одними із тих, хто розпочав відкочування «третьої хвилі» демократизації. Тут варто зазначити про цьогорічний звіт «Свобода у світі 2021» Міжнародної правозахисної організації «Freedom House», в якому вказано, що пандемія коронавірусної інфекції, економічна невизначеність та конфлікти у всьому світі сприяли падінню рівня свободи у світі в 2020 році [43]. Загалом цей звіт ознаменував, що 15 років поспіль відбувається падіння рівня глобальної свободи, і саме за минулий рік кількість країн, визначених як «не вільні» перебуває на найвищому рівні. Однією з таких стала Білорусь, потрапивши до числа країн, де зафіксовано найбільші втрати в оцінках політичних прав та громадянських свобод. На початку 2021 року, незважаючи на постійний опір, Лукашенко

залишився при владі. Протести супроводжуються затриманнями. Політичні права та громадянські свободи стали ще більш обмеженими, ніж раніше, а демократія залишається далекою мрією.

Тож варто розпочати з того, що в науковій літературі існують різні точки зору відносно характеру білоруського політичного режиму. Деякі вчені наполягають на тому, що політична система, встановлена О.Г. Лукашенко, не є диктатурою в чистому вигляді, а відноситься до гібридних режимів, займаючи проміжне становище між демократією і диктатурою. Та все ж варто визнати, що за роки існування незалежної Республіки Білорусь авторитарний характер політичного режиму з кожним роком набирає обертів. Так званий гібридний режим О.Г. Лукашенка являє собою певне поєднання елементів авторитаризму і султанізму, ніж авторитаризму і демократії [30, с.146].

Олександр Лукашенко є вихідцем із партійно-радянської номенклатурної еліти, а тому став для білорусів, що його підтримували, «батьком нації», втіленням і захисником її інтересів, який подолає усі перешкоди, що стоять на шляху процвітання білоруського народу. При цьому будь-які спроби обмежити ці прагнення президента, чи то з боку парламенту, чи то з боку судів, та й зрештою самих законів, інтерпретуються як намагання завадити здійснити його історичну місію [38, с.95]. Прийшовши до влади як класичний, по суті популістський, політик, О. Лукашенко значною мірою ґрунтується на державно-поліцейському апараті, а також виступає великим борцем проти корупції. Саме цією боротьбою він і отримав велику підтримку у білоруського народу, який здебільшого не тільки політично покірний, а й пасивний. О. Лукашенко використовує стратегію, схожу на таку як у керівників Радянського Союзу, адже він завжди наголошує на тому, що є таким же самим як і народ. Спочатку Лукашенко позиціонував себе як виразник інтересів широких суспільних верств, який протистояв інтересам номенклатури. Але в подальшому він зробив номенклатуру головною опорою свого авторитарного режиму [19, с.86]. Президент повною мірою став

використовувати всі державні ресурси для закріплення особистої влади. І як показує час, вже 27 рік поспіль тримає цю владу якомога міцніше.

Хоча перша стаття Конституції Білорусі трактує Республіку, як унітарну демократичну соціальну правову державу. А стаття 6 яскраво зазначає, що державна влада в Республіці Білорусь здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Державні органи в межах своїх повноважень самостійні: вони взаємодіють між собою, стримують і врівноважують один одного. Але не зважаючи на це, президент має широкі повноваження щодо трьох гілок влади, які яскраво засвідчені в Конституції Білорусі, що дає підставу науковцям визначати форму державного правління – як президентську або суперпрезидентську. Домінуючу позицію президент займає у відносинах з законодавчою гілкою влади. Стаття 85 КРБ проголошує, що у випадках, передбачених Конституцією, Президент видає декрети, які мають силу сильнішу за закони і мають необмежений термін дії. Як бачимо у будь-який момент президент може перебирати на себе законодавчі повноваження та одноосібно ухвалювати нормативно-правові акти загальнообов'язкового характеру, що, на думку науковців, піднімає його статус практично до рівня абсолютного монарха. Вартим уваги є той факт, що в 1997 році президентом було створено Національний центр законопроектної діяльності при Президентові Республіки Білорусь, який розробляє законопроекти, проводить їх юридичну експертизу та слідкує за їх реалізацією. Всі законопроекти установи, які мають право законодавчої ініціативи, зобов'язані представляти в Центр законопроектної діяльності, який має право в низці випадків відмовляти у прийнятті замовлення на підготовку проекту правового акту, в тому числі тоді, коли замовлення не відповідає рішенням глави держави або перешкоджає підготовці проектів за дорученням Президента Республіки Білорусь чи Адміністрації Президента Республіки Білорусь [2, с.716]. Окрім видання декретів, О. Лукашенко також втручається в виконавчу гілку, а саме – діяльність уряду: заслуховує звіти міністрів, вирішує кадрові питання, а також вдається до публічної критики і звільнення міністрів, тих «хто провинився».

Згідно з Конституцією, О. Лукашенко визначає структуру Уряду Республіки Білорусь, призначає на посаду та звільняє з посади заступників Прем'єр-міністра, міністрів та інших членів Уряду, приймає рішення про відставку Уряду або його членів. Виконавча влада здійснюється через повністю підлеглий Лукашенку уряд і систему так званої «президентської вертикалі», яка супроводжується залежністю нижчих ланок від вищих. Згідно з Конституцією, президент є тільки главою держави, але в реальності він узурпував під себе все керівництво країни. Про це свідчать широкі повноваження О. Лукашенка й у судовій гілці – він має право на призначення 6 суддів Конституційного суду, а також призначає суддів загальних судів Республіки Білорусь. Окрім цього, за згодою Ради Республіки має право призначати Голову Конституційного Суду, Голову Верховного Суду, Голову Вищого Господарського Суду з числа суддів цих судів та призначає на посаду суддів Верховного Суду, суддів Вищого Господарського Суду. Про це також свідчать поправки, які були внесені в Конституцію 1994 р. за наслідками двох республіканських референдумів 24 листопада 1996 р. та 17 жовтня 2004 р. Ці поправки створили інституціональні умови як для утвердження домінуючого становища інституту президентства в політичній системі країни, так і для встановлення, фактично, режиму особистої влади президента О. Лукашенка [38, с.93]. Тож ми можемо спостерігати, як всі ці гілки влади безупинно контрольовані самим О. Лукашенком.

Отже, ще однією вагомою ознакою є грубе порушення прав і свобод людини, не зважаючи на те, що згідно з Конституцією Республіки Білорусь людина, її права, свободи та гарантії їх реалізації є найвищими цінностями та цілями суспільства та держави [11]. Та, на жаль, в реальності гарантування прав і свобод майже відсутнє. Починаючи зі вступу на пост президента в далекому 1994 році Олександр Лукашенко, який згідно з Конституцією є гарантом прав і свобод людини, розпочав утиски громадян, зокрема це стосувалось і стосується нині політичних переслідувань опозиції. Окрім опозиції переслідування відбуваються також щодо представників ЗМІ. При

цьому, Білорусь є членом ОБСЄ, а тому має гарантувати дотримання права на мирні зібрання та свободу слова. Останні протести 2020 року з приводу сфальсифікованих результатів виборів, на яких вшосте отримав перемогу незмінний президент, знову засвідчили грубе порушення прав і свобод. Численні затримання, жорстоке поводження з мітингувальниками, напади на журналістів досягли апогею в серпні 2020 року. До протестувальників були застосовані гумові кулі, а силовики вдавались до побиття тих, хто навіть і не брав участі в протесті, не кажучи вже про численні побиття і затримання протестувальників. Внаслідок чого принаймні п'ятеро людей загинули. Ці події викликали бурхливе обурення і засудження таких дій з боку білоруської влади. Окрім цього відбувається суворий контроль за ЗМІ. 33 стаття Конституції Білорусії вказує, що кожному гарантується свобода думок, переконань і їх вільне вираження, що ніхто не може бути примушений до вираження своїх переконань або відмови від них. Монополізація засобів масової інформації державою, громадськими об'єднаннями або окремими громадянами, а також цензура не допускаються. Проте в житті все навпаки: телебачення і радіо монополізовані владою, а тому цензура присутня всюди. Після президентських виборів 2001 року влада посилила свій тиск на незалежні ЗМІ, що призвело до подальшого скорочення тиражів і закриття видань. За серпень 2002 року в Білорусі перестало виходити п'ять популярних незалежних газет, а головні редактори двох з них відбувають покарання за «образу особистості президента», яку побачили суди в деяких публікаціях видавництва. Наприкінці травня 2003 року був припинений вихід «Білоруської ділової газети», що була однією з найпопулярніших незалежних газет [30, с.160]. Події 2020 року також стали яскравим прикладом: на телебаченні жодного разу не зазначалося про масові протести, які охопили Білорусь, також влада вдавалася до блокування мережі Інтернет протягом перших днів після виборів. В травні місяці поточного 2021 року Лукашенко підписав три закони, які ще більше обмежують права і свободи людини. Законами значно обмежується діяльність ЗМІ, посилюється контроль за проведенням масових

заходів, а також закон про можливість обмеження функціонування мереж електрозв'язку. Тому, можна зробити висновок, що не дарма за Олександром Григоровичем в світі закріпилось прізвисько – Останній диктатор Європи.

Вибори президента в Білорусі є черговими і відбуваються раз на 5 років. Згідно зі статтею 81 кандидати на посаду Президента висувуються громадянами Республіки Білорусь за наявності не менше 100 тисяч підписів виборців. На практиці всі вибори контрольовані владою, вони не є вільними і результати цих виборів постійно намагаються оскаржити кандидати, які були допущені. Під час проведення голосування нерідко фіксуються факти вкидання голосів. Зазвичай щодо суперників О. Лукашенка відбуваються переслідування та ув'язнення, з метою не допустити їх до виборчого процесу. Зокрема вже 1999 року під час виборів О. Лукашенко прибирав зі свого шляху своїх політичних опонентів. Юрій Захаренко, який був главою МВС Білорусі, а пізніше був одним із лідерів білоруської опозиції, безслідно зник в травні 1999 року. Така сама доля чекала на Віктора Гончара, колишнього віцепрем'єра, який намагався запустити процедуру імпічменту Лукашенко напередодні референдуму 1996 року, після якого президент фактично отримав необмежені повноваження. Згодом в 2001 році стало відомо про планування вбивств лідерів опозиції. В 2010 році кандидати в президенти, вийшли на акцію протесту проти сфальсифікованих результатів виборів. Не зважаючи на те, що голосування було визнано цілком задовільним, але на 46% виборчих діляниць, де здійснювався моніторинг, спостерігачі зафіксували цілий ряд процедурних порушень і оцінили процес підрахунку голосів як незадовільний. На багатьох ділянках спостерігачам ОБСЄ перешкоджали в оцінці підрахунку голосів, на 14 ділянках ними було зафіксовано вкидання бюлетенів [37, с.8]. Результати викликали обурення як серед народу, так і серед опонентів Лукашенка. Під час цієї акції протесту були заарештовані кандидати Володимир Некляєв, Андрій Санніков разом із дружиною, Григорій Костусєв, Микола Статкевич та Віталій Римашевський. Як наслідок: Некляєв, Санніков, Статкевич та ще один кандидат Дмитро Вус отримали реальні терміни у

вигляді позбавлення волі. Останні події 2020 року також не стали винятком: обираючись на 6 термін, незмінний «Бацька», не бажаючи віддавати владу робив все, щоб не мати конкурентів. На початку передвиборчої кампанії 2020 року три основні конкуренти Олександра Лукашенка були усунені. Банкіра Віктора Бабарика і популярного опозиційного блогера Сергія Тіхановського влада Білорусі заарештувала за різними звинуваченнями і помістила в СІЗО, а дипломату Валерію Цепкало відмовили в реєстрації на виборах, після чого він покинув країну. Отже, політична опозиція постійно зазнає утисків, внаслідок чого недостатньо виражена на політичній арені.

Та окрім тиску на журналістів, затримання громадян, влада Білорусії вдається також і до утисків політичних партій, профспілок і громадських об'єднань. Конкуренція практично відсутня серед політичних партій в парламенті та місцевих органах влади. Агітація своїх виборців за допомогою ЗМІ виявилася недоступною для суспільства. Внаслідок чого більша частина партій схожа на політичні клуби та неурядові організації. Науковці пов'язують це з слаборозвиненою партійною системою, внаслідок чого вони не є важливим елементом державного устрою, не можуть конкурувати між собою і завоювати авторитет у суспільства. Це стосується не лише опозиційних партій, члени яких до речі не отримали жодного місця в Палаті Представників нинішнього скликання, а й тих, що підтримують політику О. Лукашенка.

Отже, можна стверджувати, що режим Олександра Лукашенка міцно закріпився і домінує у всій системі державної влади Республіки Білорусь. Вищезазначене дає підставу стверджувати, що цей режим дійсно тяжіє до авторитаризму, але його гібридний характер можна визначити як «делегативну демократію» або ж «електоральний авторитаризм». Про це засвідчують ознаки режиму О. Лукашенка: відсутність чесних і справедливих виборів вже більше як 20 років, яке супроводжується постійними фальсифікаціями; постійне перешкоджання опозиції, недопущення її до участі у виборах, а також залякування свого народу, яке проявляється в постійних арештах тих, хто критикує владу. «Делегативна демократія» проглядається у абсолютизації

статусу президента, в руках якого сконцентровано широке коло повноважень в трьох гілках влади. Та все це відбувається через вибори, на яких народ делегує йому владу. Також цілком можна погодитись з визначенням форми правління як суперпрезидентської. А тому навіть багатотисячні протести проти О. Лукашенка не зможуть його піти у відставку, бо як сказав президент у вересні 2020 року: «Мене часто дорікають в тому, що владу він не віддасть. Правильно дорікають. Нахилити мене не вийде».

Ще однією країною, яка увійшла до категорії «невільних», згідно зі звітом Міжнародної правозахисної організації «Freedom House», є Російська Федерація. Науковцями введено поняття «путінізму», який і характеризує режим цієї країни. Але варто розпочати з того, що на відміну від Білорусі, Росія за часи своєї незалежності бачила трьох президентів: Бориса Єльцина, Дмитра Медведєва та Володимира Путіна. Першим демократично обраним президентом Росії в 1991 році став Єльцин. Режим Бориса Миколайовича науковці характеризували як «гібридний», а в 1993 р. організація «Freedom House» внесла Росію до категорії «електоральної демократії». Єльцин, так само як і Лукашенко, уособлював людину з народу, був рішучим бунтівником і революціонером, до того ж був лідером опозиції. Тож прийшовши до влади, перший президент Російської Федерації взявся за розширення своїх повноважень. Акти, які він видавав, стосувалися управління збройними силами та органами МВС, а також питаннями господарського життя країни, зміни системи вищих органів виконавчої влади, призначення керівників регіонів. Також Борисом Єльциним була проштовхнута конституційна реформа, внаслідок конституційної кризи 1992-1993 рр., що зміцнила президентську владу за рахунок парламенту, викликавши критику стосовно його автократичних нахилів. Хоча через події з вересня до початку жовтня 1993 року, що пов'язані з розгоном Верховної Ради Російської Федерації з використанням зброї, військової техніки, науковці визначали політичний режим Росії вже як частково демократичний. Внаслідок цих подій, місце під Єльциним трохи похитнулося, а тому він шукав підтримки серед російських

олігархів. Низка вчених називає режим Єльцина гібридним режимом «патронатного президентства». Суттю російського «патронатного президентства» виступає тотальне взаємне переплетення і проникнення бізнесу і політики [28, с.31]. Неодмінно це призводить до розквіту неформальних практик, закритості, фаворитизму та корупції. Таку практику в майбутньому запозичить і В. Путін. Зв'язок політики з бізнесом призвів до розквіту схем, за якими все більше з'являлися нові «групи» і розтягувалися кошти. Ці схеми в 1998 році призвели до дефолту, що послабило імідж Єльцина і на фоні проблем зі здоров'ям в кінці 1999 року Борис Михайлович пішов у відставку, залишивши після себе у якості наступника Володимира Путіна.

З початком 2000 року до влади приходять Володимир Путін, який для населення стає уособленням молодого здорового майбутнього. На зміну різкій поляризації політичних сил, що була характерна для правління Єльцина, прийшла орієнтація на відверто консенсусний і «центристський» курс [33, с.5]. Ставши у керма, Путін продемонстрував готовність до діалогу зі всіма політичними силами, навіть з опозиційними. І можна сказати, що такий «діалог» став корисним, бо більшість політичних сил тоді таки підтримала Путіна та його ідеї. Зокрема він також виступав за нейтралізацію впливу олігархів на справи держави. Але насправді співпраця влади з олігархами – це поширена практика в деяких пострадянських країнах, серед яких не тільки Росія, а й Україна. Від олігархів Путін жадав співпраці на відкритому ринку, щоб вони вкладали гроші в розвиток економіки Росії. Але через 21 рік ми можемо спостерігати, як олігархи нині – це найкращі друзі Володимира Володимировича, які за роки його правління збагатили у декілька разів. Журналістами та політологами було виокремлено так званий олігархічний клан, що має назву «Сім'я» Путіна, до якого входять і родичі, і друзі, і бізнес-партнери, а також колеги з КДБ. Тому тут неодмінно варто сказати про корупцію, яка повністю поглинула всі сфери суспільства і є одним із вагомих чинників існування режиму Путіна.

Після його приходу відбулися реформи центральної і регіональної влади. Завдяки цьому вдалося розширити свій вплив на регіони, який спостерігався не тільки втручанням центральної влади у виборчий процес, а й відбором самих кандидатур на пости губернаторів. Що стосується реформи центральної влади – тут відбулася реорганізація верхньої палати Федерального зібрання – Ради Федерації. Згідно реформи, губернатори та голови регіональних законодавчих зібрань, що одночасно були і членами верхньої палати, мали залишити місця в Раді Федерації. Натомість, сенаторами ставали пересічні представники регіональних виконавчих і законодавчих органів влади [18, с.604]. Як результат - зменшення можливості впливу регіональних лідерів на центральну владу.

Одним із найголовніших факторів, який свідчить про відсутність демократії в країні – є вибори. Російських політолог В'ячеслав Диханов зазначає що, єдиний інститут демократії - вибори перестав функціонувати як інститут, що забезпечує демократичну зміну політичної влади, починаючи з президентських виборів 2004 року. Демократичні альтернативні вибори перетворилися в авторитарні, які необхідні для визначення рейтингу довіри беззмінної політичної влади, нехтуючи реальним вибором між владою та її політичними конкурентами. Однозначно ми можемо спостерігати як останні вибори в Росії відбуваються з численними порушеннями та фальсифікаціями, що завжди викликає обурення у суспільстві. Але ось перші чергові вибори 1991, 1996 та позачергові 2000 року відбувалися без порушень, і визнавалися незалежними спостерігачами як демократичні. Проте все змінилося після приходу до влади В. Путіна. Чинна сьогодні в Росії виборча система забезпечує правлячому режиму широкі можливості для маніпулювання виборами шляхом неправового використання всіх типів адміністративного ресурсу державної влади і місцевого самоврядування [16, с.242]. Не менш важливу роль в цьому зіграли вибори президента 2004 і 2008 років, які засвідчили відсутність альтернатив. Як відомо на президентських виборах 2008 року відбулася так звана технічна зміна місць з президента на прем'єр-

міністра. Розуміючи, що другий строк закінчується, а згідно з Конституцією Росії президент не може перебувати більше 2-х строків підряд, Путіну необхідно було передати владу «довіреній особі». Так до влади прийшов давній соратник Путіна – Дмитро Медведєв, під час президентства якого, референдумом 2008 року був збільшений строк повноважень президента (з 4 до 6 років). Окрім цього відсутність альтернатив пов'язана з недопущенням та утисками опозиції, яка не вигідна російській владі. А тому опозиція отримувала лише обмежену кількість голосів на виборах. Політична система РФ була побудована так, що в ній не існувало реальної опозиції, яка б могла боротися за владу із моноцентричною владною машиною Путіна [10, с.141]. Це дійсно факт, адже опозиції завжди «вставляли гілки в колеса». Що призвело до того, що опозиція в Росії слабка, а тому відсутня її консолідація. Сьогодні ми можемо спостерігати, як прибирали і прибирають з політичної арени опозиціонерів: це гучні вбивства Бориса Немцова, журналістки Ганни Політковської, Олександра Литвиненко, а також отруєння хімічними речовинами двох останніх опозиціонерів – О. Навального, С. Скрипаля та його доньки, В. Кара-Мурзи. Окрім цього російська влада, так само як і в Білорусі, вдається до затримань та ув'язнень не тільки мітингувальників, а й діячів опозиції. Яскравим прикладом цьому може слугувати постать Олексія Навального, якого заарештовували тричі. Останній арешт 2021 року закінчився засудженням Олексія на 2,5 роки.

Правлячий сьогодні в Росії політичний режим вибудовував російську партійну систему як умовно багатопартійну систему з монопольною правлячою партією влади. Домінуючою тоді і нині є провладна партія «Єдина Росія», завдяки якій Путіну вдалося провести політичні та економічні реформи, що в свою чергу відкрило президенту нові необмежені можливості. Протягом першої половини 2000-х років російський парламент поступово перетворився на «кишеньковий», виключений з процесу реальної розробки і реального ухвалення політичних рішень. Ліберальні правоцентристські партії, орієнтовані на західні цінності, зникають з парламентської інфраструктури,

втрачають вплив і остаточно маргіналізуються [10, с.137-138]. Беззаперечно це яскраво свідчить той факт, що «Єдина Росія» практично здійснює контроль над парламентом, але по-факту є інструментом маніпуляцій та відсторонена від політичної влади, адже не має впливу на важливі рішення.

В судовій гілці влади Президент також має досить широкі повноваження. Для новопризначених федеральних суддів вводились обмеження в термінах їх перебування на даній посаді. А право затвердження суддів упродовж усього їх життя стало прерогативою Президента. Після останнього референдуму 2020 року про внесення поправок до Конституції, Президентові надали повноваження не тільки щодо призначення суддів, а й заступників суддів Конституційного, Верховного та федеральних судів.

Характерним для Росії також є питання свободи слова. Конституція Російської Федерації гарантує права і свободи людини, свободу думки та слова, а також свободу ЗМІ. І наголошує, що цензура заборонена. Проте насправді цензура присутня, особливо що стосується телебачення та мережі Інтернет. Запровадження законів про наклеп та Інтернет, які на думку влади повинні були додати їй авторитету, навпаки викликали ще більше невдоволення серед частини населення. Непомірні штрафи за наклеп і дозвіл влади правоохоронним структурам блокувати Інтернет ресурси, правозахисники вважають тиском на свободу слова. Діяльність ЗМІ, зокрема що стосується недержавних, також жорстко контролюється владою. Громадським об'єднанням також гарантується свобода діяльності, проте більшість організацій під наглядом влади. Завдяки прийнятому владою закону по протидії екстремістської діяльності правоохоронні структури отримали додаткові можливості контролювати громадські організації [22, с.227]. До того ж в 2015 році діяльність іноземних та міжнародних організацій визнали небажаними на території РФ. Масові заходи територіально обмежені: заборона мітингів біля органів влади та небезпечних об'єктів. Застосовуються адміністративні штрафи та кримінальна відповідальність за несанкціоновані

мітинги, які дуже часто супроводжуються жорстоким розгоном протестувальників.

З режимом Путіна пов'язують поширення ідеології «російського світу», яка базується на об'єднанні російськомовного населення та його захисті, на історичній спільності і релігійній складовій, тобто на російському православ'ї. Гіркими наслідками цієї ідеології є анексія Криму, війна на Донбасі, яка триває вже 7 рік, а також війна між Росією та Грузією в 2008 році.

Володимир Путін перебуває на посаді президента вже 18 рік. Щоб в подальшому залишатись при владі, в 2020 році на референдумі були прийняті поправки до Конституції про «обнуління» президентських строків, що дозволяє Путіну владарювати до 2036 року. Отже, все вищесказане доводить до думки про те, що в цілому режим Путіна можна визнати як електоральний авторитаризм, ознаки якого проглядаються в Росії через: питання виборів, які знову ж таки зазнають постійних фальсифікацій, застосування насилля, з метою недопущення опозиції, яка становить загрозу правлячій владі. Вибори слугують чинником для відтворення авторитарності в країні. Також можна зазначити про ознаки «патронатного президентства», тобто тісний зв'язок влади і бізнесу, останній же представлений найближчим оточенням Путіна – його «сім'єю», про яку було зазначено вище.

Ще однією країною варто розглянути є парламентська республіка Угорщина. Країна Європейського Союзу, рейтинг демократичності якої почав знижуватись з 2010 року. Саме тоді у керма влади став прем'єр-міністр Віктор Орбан, перемігши на парламентських виборах з партією Фідес. Не менш важливий факт, що Фідес була заснована в 1988 році як ліберальна антикомуністична партія, проте в 1994 році її лідер Віктор Орбан змінив курс партії в бік націоналізму і консерватизму [44, с.63]. Тобто, розпочавши свою кар'єру як ліберальний політик, сьогодні В. Орбан, як констатує низка політологів, все більше рухається в авторитарному напрямку. Міжнародна правозахисна організація «Freedom House» зазначає, що занепад Угорщини був найбільш стрімким, який коли-небудь спостерігався в країнах політичного

транзиту. Режим цієї країни зараз позначається як гібридний, але ще в 2005 році вона була серед лідерів демократії. Перш за все дії В. Орбана викликають обурення з боку Європейського Союзу. З Брюсселя раз у раз чути критика на адресу Будапешта і особисто прем'єра Орбана з приводу його законодавчих ініціатив [15, с.34]. В березні поточного 2021 року партія Фідес, внаслідок відступів від демократії, вийшла з Європейської народної партії, яка до речі є найбільшим виборчим блоком в Європейському парламенті. Але окрім цього, політика В. Орбана викликає занепокоєння і серед його опонентів, які приписують керівництву Фідес демонтаж демократії, зростання соціальної нерівності, різке погіршення якості державних послуг і нестримну корупцію провладних політиків [40, с.50]. Деякі ж навіть вказують на прихильність В. Орбана до президента РФ В. Путіна. Внаслідок серйозних проблем з ЄС Угорщина повернулася обличчям до Москви, взявши її за успішний приклад розвитку країни, тобто, як сказав В. Орбан, у будівництві «неліберальної держави». При цьому він наголосив, що основний принцип лібералізму – свобода, не буде відкидатись. Проте згодом можна буде спостерігати, як свобода все ж таки зазнає певних утисків. Тож на сьогодні відносини з Росією та Угорщиною є в певному сенсі міцними. Окрім цього в минулому році були закріплені зв'язки між Угорщиною та Білорусією. До того ж В. Орбан висловлювався з приводу зняття санкцій як з Росії, так і Білорусі. Угорському прем'єру належить висловлення про те, що для ЄС антиросійські санкції «все одно, що постріл собі в ногу». Такі зв'язки є дещо небезпечними для України. Ще на початку зазначалося, що з боку цих трьох країн для України є територіальна загроза. Якщо з боку Росії ця загроза є явною, то з боку Угорщини вона є дещо підступною. Справа стосується Закарпаття, де проживає близько 125 тисяч угорців. Від початку російської агресії в 2014 році, В. Орбан неочікувано зазначив про автономію угорців Закарпаття. Неодноразово виникають ситуації з видачею угорських паспортів в Україні, тобто отриманням подвійного громадянства, що є грубим порушенням Конституції України. Попри обурення з боку української влади, власниками

угорських паспортів, станом на 2018 рік, були близько 100 тисяч осіб. Також, як свідчать журналісти, Угорщина здійснює свій вплив через ЗМІ та через грошову допомогу угорцям, що проживають на Закарпатті.

В 2011 році кваліфікованою більшістю, тобто 2/3 голосів коаліційного уряду було прийнято нову конституцію Угорщини. Це відбувалося без консультування з Парламентом, без дискусії в суспільстві, а також не дивлячись на супротив опозиції. «Основний закон», як його охрестив уряд, ввів «кардинальні зміни» в більш ніж 50 областях політики, які можуть бути змінені тільки більшістю в дві третини голосів в парламенті [6, с.138]. Тобто це яскраво засвідчує факт концентрування влади в руках партії Фідес та самого В. Орбана. Наступні вибори 2014 року знову принесли перемогу В. Орбану та його партії. Після централізації влади, зменшення конкурентних можливостей на виборах, зайняття більшої частини засобів масової інформації та переслідування критикуючих громадянських організацій з 2010 року, Орбан протягом 2019 року взяв за мету отримати контроль над сферами суспільного життя, включаючи освіту та мистецтво. Ситуація з пандемією коронавірусу в березні 2020 року зіграла на руку В. Орбану, бо Парламентом Угорщини йому було передано надзвичайні повноваження, нібито для того, щоб уряд краще реагував на COVID-19. Ці повноваження мають необмежений строк дії, що викликало обурення у опозиції, які вимагали встановити точний період.

Вибори в Угорщині також зазнали негативного забарвлення. Особливо це стосується парламентських виборів 2014 та 2018 років. Під час парламентської кампанії 2014 року опозиційні партії критикували наявні передвиборні махінації на користь правлячої партії і сильний вплив на це уряду через державне телебачення і радіо. Більшість з цих скарг були підтримані міжнародними спостерігачами від ОБСЄ, які також вказали на сильний вплив уряду на приватні ЗМІ і рекламний ринок, і, крім того, на значні нерівні фінансові ресурси серед конкуруючих партій [6, с.132]. А вибори 2018 року взагалі називають одними з найбрудніших. Знову ж таки це пов'язано з нерівномірним використанням коштів, шахрайства пов'язаного з

голосуванням закордоном. Явка на виборах 2018 була чи не найвищою – 69,5% і як результат провладна партія В. Орбана зараз займає 67% всіх місць в Парламенті.

За перший рік на посаді уряду В. Орбана вдалося проштовхнути низку законів про ЗМІ, які викликали чималу критику з боку Європейської комісії, що змусило трохи їх послабити. Нові закони посилили контроль держави над засобами масової інформації шляхом наділення Медіа Ради, що складається виключно з осіб, пов'язаних з Фідес, контролем за медіа-контентом та видачею ліцензій на мовлення. Нові положення про «збалансовану журналістику», разом з масовими звільненнями в державних засобах масової інформації сприяли створенню атмосфери страху і самоцензури серед журналістів [6, с.137]. Для порушників призначатимуться чималі штрафи. За роки правління В. Орбана йому вдалося чимало розширити свій вплив на ЗМІ: більше половини медіа належать особам, наближеним до В. Орбана. Майже всі незалежні стали залежними, журналісти змушені звільнитись, звільняють головних редакторів сайтів. Це викликає обурення у населення, зокрема у Будапешті відбувалися протести проти обмеження свободи ЗМІ після звільнення головного редактора найпопулярнішого в Угорщині незалежного видання «Index». Станом на 2020 рік Угорщина була на 89 місці з 180 у рейтингу Світового індексу свободи преси. Варто зазначити, що це вище ніж рейтинг України (96 місце), Росії (149 місце) та Білорусі (153 місце).

Що стосується судової гілки влади, то тут так само можна спостерігати гальмування з приводу незалежності судів. Відступи від демократії помітні як і в Конституційному Суді, так і в інших судах Угорщини. Конституційний Суд втратив можливість відхиляти поправки до Конституції та базувати свої ухвали на рішеннях прийнятих до січня 2012 року, тобто до прийняття нової Конституції. До того, варто зазначити, що уряд Угорщини укомплектував Конституційний суд особами лояльними до Фідес. Побоювання з приводу незалежності судової системи викликало тимчасове зменшення пенсійного

віку для суддів. Через це в березні 2012 року у вимушену відставку пішло 194 судді, місця яких замінили судді, близькі до Фідес.

Варто сказати що політика прем'єр-міністра В. Орбана викликає неоднозначне ставлення в угорців. Присвячене десятиліттю керівництва В. Орбана в Угорщині було проведено соціологічне дослідження, яким прагнули дізнатись думку угорців про успіхи уряду В. Орбана. По завершенню було зазначено, що в оцінці поняття «демократія в Угорщині» угорське суспільство сьогодні розділене на два повністю збалансованих табори, тобто кількість тих, хто вважає, що в країні є демократія (48%) дорівнює тим, хто вважає, що в Угорщині її немає (47%) [40, с.51].

Тож в цілому угорський режим можна охарактеризувати як неліберальну демократію, ознаки якої проглядаються у порушенні прав і свобод, а саме права на свободу думки, адже більшу половину медіа очолюють люди близькі до нинішньої влади. Окрім цього також відбувається порушення рівності перед законом через вибори, тобто через нерівний доступ до ЗМІ всіх кандидатів, а також нерівномірне використання коштів і все на користь правлячої партії. До того ж значна частина суддів є близькими до Фідес, що свідчить про очевидну нерівність громадян перед законом.

Отже, підсумовуючи все вищесказане можна зробити висновок про наростання авторитаризму, що є невтішною тенденцією. Більше того усі три країни сьогодні нарощують свої зв'язки, консолідуючись у так звану групу «авторитарних керівників» у Східній Європі. Такі тенденції є характерними для пострадянських країн, хоча Угорщина і не була членом Радянського Союзу, але була вірним напарником. На жаль авторитарні тенденції у світі підвищились після пандемії коронавірусу 2020 року. Хоча авторитарні нахили, що присутні в Росії та Білорусії, виникли одразу після розпаду Радянського Союзу. Для кожного режиму в цих країнах характерне обмеження свободи слова, концентрація влади в руках однієї особи та провладної партії. Судова гілка влади також зазнає чималих утисків, тобто можна казати про залежність судів. До того ж для Росії та Білорусі характерно розширене коло

президентських повноважень, зокрема це право О. Лукашенка на видання декретів, які мають силу вищу за закони. Цікавий той факт, що всі ці країни називають себе демократичними республіками, але по-факту Росія і Білорусь практично недемократичні, в той час як Угорщина є частково демократичною. Особливо що є важливим – це країни-сусіди нашої держави. І, на превеликий жаль, авторитарні нахили Путіна, Орбана та Лукашенка є загрозливими для України в плані нашої територіальної цілісності. Як наслідок маємо окупацію Криму, війну на Донбасі, загрозу з боку Закарпаття, а також небезпеку військового вторгнення з боку Білорусі, бо на території Білорусі є ймовірність розташування російських військових.

РОЗДІЛ 3. ГІБРИДНИЙ РЕЖИМ СУЧАСНОЇ ТУРЕЧЧИНИ

Щоб розпочати розгляд політичного режиму Туреччини варто вказати на те, що це країна мусульманського світу, яка постала незалежною Турецькою Республікою в 1923 році після скасування османського султанату. Не буде помилковою думка про те, що саме султанат відіграв важливу роль в формуванні авторитарних нахилів президентів країни. Перший президент Мустафа Кемаль Ататюрк правив авторитарно, але не зважаючи на це для країни є національним героєм, адже впровадив чимало важливих реформ. Нинішній же політичний режим Туреччини неодмінно пов'язаний з ім'ям президента Реджепа Тайїпа Ердогана. Міжнародна правозахисна організація «Freedom House» в 2020 році віднесла Туреччину до списку невольних країн. Причинами цього є авторитарні нахили діючого президента, що спостерігаються концентрацією влади в його руках, а також відступ від раніше прийнятих принципів функціонування Партії Справедливості і Розвитку.

Свій політичний шлях Р. Ердоган розпочав будучи членом кількох турецьких партій. Але найбільшу роль для нього тоді відіграла партія Рефах (Партія Благоденства), захищаючи інтереси якої в 1998 році Р. Ердоган був звинувачений за розпалювання ненависті. Першим же важливим політичним здобутком Р. Ердогана було обрання на посаду мера Стамбула в 1994 році, на якій він зміг проявити себе як вдалого керівника, отримавши чималу підтримку і популярність серед містян. Але в 1999 році змушений був піти у відставку, внаслідок вищезазначеного обвинувачення, яке вилилось в реальне позбавлення волі строком в 4 місяці. Ця подія дала Ердогану поштовх до самостійного виходу у велику політику, та ще й в образі гнаного і переслідуваного владою «борця за правду» і «інтереси народу» [17, с.144]. Особливу популярність через цю ситуацію він отримав саме від проісламського електорату. А вже в 2001 році Ердоганом була створена Партія Справедливості і Розвитку, яка через рік свого існування увійшла до парламенту – Великих національних зборів Туреччини. Варто зазначити, що в Туреччині один із найбільших виборчих бар'єрів, що складає 10%, тому для

новоствореної партії цю подію беззаперечно можна вважати успіхом. З того часу вона й до нині залишається правлячою партією, яка займає практично половину місць в парламенті. Вплив та популярність цієї партії можна пояснити значним успіхом проведених нею реформ, завдяки яким Туреччина на початку 2000-х років зуміла подолати гіперінфляцію і розвинути економіку країни так, що вона за обсягом ВВП стала п'ятнадцятою в світі [26, с.66].

Внаслідок судимості Р. Ердоган не зміг потрапити до парламенту зі своєю партією, але завдяки парламентській більшості Партії Справедливості і Розвитку, яка внесла певні зміни до законодавства, в 2003 році йому вдалося не лише стати депутатом, а й бути призначеним на посаду прем'єр-міністра Турецької Республіки. З вищезазначеного можна зробити висновок, що при уряді Ердогана в країні відбулися серйозні ліберальні реформи, перш за все пов'язані з економікою. Саме економічний фактор відіграє одну з найважливіших ролей у великій підтримці партії та її голови вже протягом 19 років. Але від початку приходу до влади Р. Ердогана розпочинається поступове концентрування влади в його руках та в руках Партії Справедливості і Розвитку. Варто зазначити, що більшу участь в цих процесах відігравала саме партія, через визначену в країні парламентську форму правління. Більшість науковців зазначають, що процес узурпації відбувався вже з початком 2010-х. Першим знаковим роком був 2011, коли розпочалася консолідація влади в єдиному центрі, а також послаблення діяльності опозиції, через нерівні умови. Однією з причин згасання демократії, виділяють наявність у Туреччині так званого авторитарного неолібералізму, який характеризується існуванням державного органу, який віддаляє процес прийняття рішень від громадського контролю та незалежного аудиту, і забезпечення умов для маргіналізації опозиції [1, с.57]. Ще одним елементом є популізм правлячої партії, завдяки якому вона підвищує свою популярність перед виборами. Але окрім слоганів, використовувались популістичні дії в зовнішній політиці, пов'язані з міждержавними кризами та військовими конфліктами, які допомагали партії отримувати більшість у парламенті.

Зокрема такий яскравий приклад стався в 2015 році, коли в червні ПСР, вперше за 13 років, втратила більшість, а тому були призначені дострокові вибори на листопад. І вже протягом періоду між виборами під акомпанемент серії терактів, де-факто розпочатої громадянської війни з курдами на південному сході країни, боротьби з терористами та обіцянок «повернути стабільність» рейтинг ПСР виріс з 40% до 49.5% [26, с.67], який дозволив партії на дострокових виборах вже отримати більшість місць.

Важливою складовою режиму Р. Ердогана є внесення змін до Конституції, які за весь час керівництва відбувалися тричі: в 2007, 2010 та 2017 роках. Внаслідок чого права військових зазнали певних обмежень, було запроваджено загальнонародне обрання президента, замість обрання парламентом. Тож результатом референдуму 2007 року стала можливість обрання президента через прямі вибори, зменшення президентського строку до 5 років, а строку парламенту до 4 років, вдвічі було зменшено відсотковий поріг для прийняття законів, а також право президента обиратись на 2 строк. Завдяки цьому референдуму в 2014 році на перших прямих президентських виборах перемогу отримав Реджеп Ердоган. А відтак настає епоха «змагального авторитаризму», адже саме так охарактеризовують політологи сучасний гібридний режим Туреччини. Перш за все він проявився під час парламентських виборів 2015, коли вже діючий президент Р. Ердоган проводив мітинги на підтримку своєї партії.

Варто зазначити про особливо напружені відносини влади та військових. Референдум 2010 року став ключовою стадією, після якої відбулися армія зазнала обмежень, що проявилось у вигляді впливу армії на політичне та громадське життя. На додачу також скасовувалася правова автономія армії, яка раніше була неосудною цивільними судами. Проте все розпочалося на кілька років раніше, а саме через реформи 2003 року, коли уряд скасував умову згідно з якою генеральний секретар Ради національної безпеки – ключового інструменту впливу армії на формування внутрішньої і зовнішньої політики Туреччини – мав бути чинним генералом [25, с.55]. В цілому Рада національної

безпеки зазнала скорочень і працівників, і кількості засідань, а також впливу на громадські організації та органи влади. Згодом вже в 2008 році розпочалися арешти військових, які намагалися повалити уряд Ердогана. Далі були судові процеси, які зменшили авторитет армії. Образ армії, що володіла в Туреччині традиційно високим авторитетом і вважалася державним інститутом, які користуються найбільшою довірою суспільства, відверто паплюжили, а військова еліта дискредитувалася [41, с.13]. Станом на 2012 рік Туреччина, як країна Близького Сходу, була однією серед перших за кількістю політичних в'язнів. Це була своєрідна розправа Ердогана та Партії Справедливості і Розвитку над своїми кривдниками, поставивши на їх місце лояльних до чинної влади людей. Гарячою точкою в цих відносинах була спроба державного перевороту в липні 2016 року, що зазнала провалу. Тим більше, ця ситуація навпаки підвищила рівень президента Ердогана і дозволила йому розширити свої повноваження. На жаль, під час цього невдалого перевороту загинуло більше двох сотень людей, а ще близько 2 тисяч зазнали поранень. Як наслідок відбулися численні арешти причетних до заворушення, які вважалися нелояльними до правлячого режиму, а тому майже 40 тисяч осіб було заарештовано, були звільнені тисячі військовослужбовців, чиновників, журналістів, викладачів, яких звинуватили в антиурядовій змові та підтримці військових. Після цього невдалого перевороту, у результаті була відкрита дорога для подальшої конституційної реформи, що дозволить в майбутньому зміцнити владу Р. Ердогана.

Третій, і поки що останній референдум відбувся 2017 року, і саме тоді Міжнародна правозахисна організація «Freedom House» перемістила Туреччину з частково вільних до списку невольних країн. Результатами цього референдуму стала зміна форми державного правління з парламентської на президентську. Хоча варто зазначити, що спроби це зробити були за два роки до цього, а саме після парламентських виборів, коли була висунута ідея здійснення «конституційної реформи», внаслідок якої Реджепа Ердогана буде наділено суперпрезидентськими повноваженнями [26, с.67]. Загалом було

внесено 18 поправок до конституції, які також стосувалися скасування посади прем'єр-міністра, збільшення кількості місць у парламенті до 600, збільшення повноважень парламенту до 5 років, і як наслідок переходу до президентської республіки, було скасовано право парламенту заслуховувати уряд і окремих міністрів та розширення повноважень президента. Тож можна сказати, що цей референдум остаточно засвідчив концентрацію всієї влади в руках Р. Ердогана і злиття двох гілок: законодавчої і виконавчої воедино. Повертаючись до теми протистояння президента та військових, варто додати про ще одну поправку, яка стосувалася скасування військових судів. Загалом ця конституційна зміна викликала занепокоєння у Венеціанській комісії, яка зазначила про невідповідність таких змін принципам демократії та про порушення системи стримувань і противаг. До того ж не менш важливим фактом є те, що майже 49% населення виступило проти таких змін.

В 2018 році відбулися позачергові парламентські і позачергові президентські вибори, після яких вступили в дію ці поправки. Таким чином, теоретично Ердоган тепер зможе перебувати на посаді президента навіть до 2028 року, відбувши ще два п'ятирічні терміни [25, с.56]. Проте невідомо як буде далі, бо в лютому цього року Р. Ердоган висловив думку про створення нової Конституції, і що вона зможе містити поки що залишається лише здогадуватись.

Вибори в Туреччині є ще однією складовою режиму Р. Ердогана, характерні для змагального авторитаризму, за якого конкуренція є реальною, але несправедливою, внаслідок переваги правлячої партії у ЗМІ, а також у доступі до розподілу коштів. Зважаючи на високий прохідний бар'єр, який складає 10%, маловідомим партіям важко потрапити до влади. Нині вибори є певним інструментом закріплення домінуючого положення правлячої партії – ПСР. Варто знову ж згадати, як на парламентських виборах 2015 року, вже діючий президент Р. Ердоган, відмовившись від статусу нейтралітету, проводив мітинги на підтримку своєї Партії Справедливості і Розвитку. Деякі мери від ПСР здійснювали тиск на місцевих бізнесменів із метою

недопущення здачі останнім в оренду приміщень для організації штабів і проведення передвиборчої агітації для опозиційних партій [21, с.182]. За оцінками науковців майже 50% ефірного часу було виділено для ПСР Державною телерадіокомпанією Туреччини, яка при цьому відмовила опозиційним партіям в трансляванні реклами, яка містила критику в бік ПСР. Ці вибори викликали обурення з боку Європи та США, зокрема ОБСЄ зазначила про перешкоджання певним кандидатам під час кампанії. ОБСЄ також зазначила, що президентські вибори 2014 р. та парламентські 2015 р. супроводжувалися агітаціями під час офіційних заходів, при цьому використовуючи для агітації державні кошти, тобто ПСР разом з Р. Ердоганом відкрито використовували державний ресурс під час виборів. Парламентські вибори 2018 року також відбувалися з численними порушеннями. Опозиція заявляла про вкидання бюлетенів, а також щодо скарг про втручання в роботу місцевих виборчих комісій на південному сході Туреччини.

Але не зважаючи на домінування ПСР, в нинішньому Парламенті представлені також ще 4 партії: Республіканська Народна Партія, яка є найчисельнішою після ПСР, Демократична Партія Народів, Партія Націоналістичного Руху та Хороша партія. Республіканська Народна Партія вважається альтернативною правлячій, яка неодноразово критикує ПСР за її намагання десекуляризації, за рух в бік ісламізму та відхід від кемалізму. Кемалізм, який містить в собі принципи республіканізму, націоналізму, етатизму, реформізму, популізму та лаїцизму, нині вважається офіційною ідеологією Туреччини, якої притримуються майже всі турецькі партії. Не винятком є і Хороша партія, яка підтримує принципи кемалізму і так само як РНП знаходиться в опозиції до ПСР. Демократична Партія Народів займається підтримкою прав різних етнічних меншин, а також й курдської. Саме за відстоювання прав курдів нерідко висвітлюється як «прокуреська» партія. До того ж ця партія виступає проти дискримінації не тільки національної, а також расової, релігійної та гендерної. Прихильність до ЛГБТ-спільноти та до відверто лівих поглядів віддаляє її однаково далеко як від ПСР, так і від своїх

союзників по опозиції [26, с.67]. В свою чергу Партія Націоналістичного Руху є більш лояльною до Р. Ердогана та його партії: якщо раніше ПНР була в опозиції до ПСР, то на виборах 2018 року сформувала з нею коаліцію.

Що стосується опозиції, то вона найяскравіше представлена двома партіями – Хізмет та Робітнича Партія Курдистану. За зв'язки з цими партіями відбуваються численні арешти громадян Туреччини, зокрема більше 10 голів турецьких міст знаходяться під вартою через зв'язок з РПК, яка нині в Туреччині заборонена, а її лідер – Абдулла Оджалан довічно відбуває покарання в одній з турецьких тюрем. Основною ідеєю РПК є встановлення політичної автономії для населених курдами регіонів Туреччини, а також у сусідніх з Туреччиною країнах. Після арешту Оджалана, партія намагалася піти на політичний діалог, що мало б легалізувати її діяльність та зняти обвинувачення в тероризму. Проте, не дивлячись на ці спроби, в Туреччині та в Європейському Союзі визнана терористичною. До того ж частина РПК здійснила низку терористичних нападів на військові та цивільні цілі. Хізмет або як її ще називають Рух Гюлена – це ще одна організація, що виникла навколо ісламського громадського діяча Фетхуллага Гюлена, проповідника ісламу, який ставить на чільне місце скромність, працьовитість та освіту, а також критикує один із принципів кемалізму – лаїцизм, вважаючи що релігія, в його випадку іслам, сумісний з демократією. Варто вказати, що найбільше ця організація діє у сфері освіти. Не зважаючи на те, що Ф. Гюлен зазначає про релігійний та освітній напрямок організації, деякі ж аналітики зазначають про політичний характер, пов'язаний з ідеєю десекуляризації Туреччини. За даними організації Human Rights Watch станом на липень 2020 року, за даними Міністерства юстиції та внутрішніх справ, у справах, пов'язаних з рухом Гюлена, під судом перебувало майже 60 тисяч осіб, а більше 130 тисяч – перебувають під кримінальним розслідуванням за тероризм. Окрім цього внаслідок корупційного скандалу 2013 року, в якому були звинувачені вищі посадовці ПСР і сам Ердоган, влада закинула лідерів цього руху Ф. Гюлену створення в Туреччині «паралельної держави» та спробу державного

перевороту [26, с.68]. Через це по всій країні прокотилася хвиля закриття шкіл та культурних закладів, що спонсорувалися організацією Хізмет. Тобто можна сказати, що опозиція в Туреччині різна, направлена на різні цілі та не є такою, що об'єднана в одну велику силу проти режиму Реджепа Ердогана.

Наступне про що варто наголосити є питання прав і свобод людини і громадянина. Як і в попередніх країнах, тут ці права також порушуються. Урядом Туреччини були введені обмеження на свободу вираження поглядів, а також на свободу об'єднань та зібрань, особливо після подій 2016 року. Прикладів чимало, ось до прикладу мирний протест 2013 року в Стамбулі на площі Таксим проти вирубки дерев, яка закінчилась жорстким розгоном протестувальників із застосуванням водометів та сльозогінного газу. В країні спостерігається постійне порушення прав на особисту свободу і безпеку через перебільшення сили та наявну безкарність силових органів. Того ж 2013 року відбувалися акції протесту проти влади в інших містах Туреччини, які так само зазнали розгонів, більше того за підрахунками до середини липня 2013 р. серед учасників протестів понад 8 тис. було поранено, 4,9 тис. осіб - заарештовано, 5 – осіб вбито [21, с.183]. За даними звіту 2021 року організації Human Rights Watch зростання кількості заяв про катування, жорстоке поводження, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження в поліції та військових під вартою та в'язницях за останні чотири роки відклало попередній прогрес Туреччини в цій галузі. Як бачимо безкарність силових структур є невід'ємною складовою для країн з гібридним режимом. Також можна згадати спробу державного перевороту 2016 року, внаслідок якої також загинули люди і було багато поранених. За кілька місяців до цього були заарештовані академіки, які підписували петицію проти військової операції щодо курдів. Питання курдів для Туреччини, а особливо для офіційної влади є проблематичним. Правляча партія висуває тезу про те, що вона насправді є головним «агентом» курдів і реальною захисницею їх інтересів [41, с.21], проте при цьому основна політична організація курдів – Робітнича Партія Курдистану – визнана на законодавчому рівні як терористична організація.

Окрім академіків тоді були зачинені більше 600 навчальних закладів, звільнено 15 тисяч вчителів, 1500 деканів, три десятки губернаторів, велика кількість військових, а також майже 3 тисячі суддів, пов'язаних з організацією перевороту. Що стосується Партії Справедливості і Розвитку, то вона неодноразово була об'єктом критики з приводу питання свободи слова. В Туреччині також є проблеми зі свободою віросповідання релігійних меншин. Суворі вимоги для проведення демонстрації все ще існують для конкретних подій, таких як День травня і курдські свята в південно-східній Анатолії [6, с.134]. Згідно звіту від організації Human Rights Watch у липні 2020 року урядом був ухвалений новий закон щодо зменшення інституційної сили найбільших адвокатських об'єднань Туреччини, які рішуче критикують відступ Туреччини від прав людини та верховенства права. Окрім цього організація зазначає про ще одну з найбільших проблем – домашнє насильство щодо жінок. Хоча офіційних даних щодо чисельності немає, проте правозахисні групи повідомляють про щорічні вбивства сотень жінок внаслідок домашнього насильства.

Ще однією проблемою є питання обмеження свободи слова. Рейтинг свободи преси та свободи мережі щорічно знижується. Знову ж таки події 2016 року призвели до численних арештів та закриття ЗМІ, коли указом Р. Ердогана було закрито аж 131 ЗМІ: 3 інформаційні агентства, 16 телевізійних станцій, 23 радіостанції, 45 газет, 15 журналів і 29 видавництв та дистрибуційних компаній, а також більше 100 журналістів були заарештовані. Також влада нерідко вдається до блокування популярних соціальних мереж, таких як Twitter, Instagram і Facebook, а також блокування YouTube, що пов'язано з військовою ситуацією в Сирії 2020 року та арештами депутатів прокурдської Демократичної партії народів в 2016 році. Окрім цього 2017 року було заблоковано Вікіпедію. За даними звіту від організації Human Rights Watch більшість телевізійних та друкованих ЗМІ в Туреччині належать компаніям, наближеним до президента Ердогана, або такі, що уникають повідомлень про критику уряду. Станом на 2020 рік більше 80 журналістів були заарештовані

за свою журналістську роботу. До того ж в Туреччині були прийняті закони, пов'язані з жорстким регулюванням діяльності соціальних мереж. Внаслідок пандемії коронавірусної інфекції в 2020 році за даними Міністерства внутрішніх справ Туреччини було затримано сотні людей за публікації в соціальних мережах, які створювали паніку щодо Covid-19.

Невтішною є ситуація і з судовою гілкою влади, яка також опинилася під контролем влади президента. З огляду ж на безпрецедентне зростання кількості справ проти журналістів, чиновників, військових, викладачів та загалом всіх нелояльних до режиму Ердогана, нижчі судові інстанції в Туреччині вже давно не приймають самостійних рішень [25, с.57]. Ситуація погіршилась з референдумом 2017 року, після якого відбулися чималі зміни в судовій гілці влади. Як наслідок було скорочено Раду суддів і прокурорів, скасовано призначення членів цієї Ради самими суддями, це право передано президентові та парламенту: з 13 членів Ради 4 призначає президент, а ще 6 – призначаються парламентом. Зважаючи на те, що в парламенті більшість належить ПСР, можна зробити висновок, що вся Рада так чи інакше під контролем самого Р. Ердогана. А так як ця Рада призначає склад Вищого Апеляційного суду, то можна констатувати той факт, що він також фактично підконтрольний президентові. Варто також сказати про те, що акти президента і рішення Вищої військової ради не підлягають судовому розгляду. Зміни також торкнулися Конституційного суду: знову ж таки відбулося зменшення кількості суддів, а також заборона військовим бути членами цього суду. Не менш важливим фактором є те, що як і вищезазначена Рада, так і Конституційний суд призначається в основному президентом (14 суддів) і лише 4 судді призначає парламент, більшість в якому, все одно, належить ПСР. Єдиним запобіжним засобом є те, що раніше призначених суддів ніхто не може відправити у відставку аж до того моменту, поки їм не виповниться 65 років, але в силу зрозумілих причин цей засіб є скінченим у часі [25, с.57]. Отже, як ми можемо спостерігати навіть судова гілка і та також знаходиться під контролем виконавчої влади, тобто президента Р. Ердогана.

Підсумовуючи все вищесказане про режим Реджепа Ердогана можна зробити висновок, що країна дійсно поступово відходить від демократизму, впевнено прямуючи до авторитаризму. Прихід до влади Р. Ердогана ознаменував нову сторінку в історії Туреччини. Можна неодмінно погодитись з думкою політологів про утвердження в країні змагального авторитаризму, адже якщо проаналізувати всі важливі ознаки і співставити їх з Турецькою Республікою, то всі вони яскраво проглядаються. Про це свідчать знову ж таки порушення принципу вільних і демократичних виборів, утиски опозиції та журналістів. Передвиборчий процес викривлений в бік провладної партії, що свідчить про нечесну конкуренцію. ЗМІ неформально підпорядковані владі, бо висвітлюють її позитивні сторони. За останні 18 років перебування Р. Ердогана у великій політиці йому вдалося взяти під контроль всі гілки влади, мінімізувати роль військових, які раніше, до речі, відгравали важливу роль в суспільному і політичному житті. Окрім цього, як і в вищезазначених країнах Східної Європи, в Туреччині так само є серйозні проблеми зі свободою слова та правами і свободами людини та громадянина. Характерним для Туреччини є ув'язнення та арешт лідерів опозиції (пожиттєве ув'язнення голови Робітничої партії Курдистану), що дає підставу співвіднести режим із змагальним авторитаризмом. Опозиція, яка хоч і присутня, проте не має певної згуртованості, і порівняно з правлячою партією – ПСР та Партією Націоналістичного Руху, не має такої широкої підтримки. Авторитарні тенденції Р. Ердогана яскраво проявились під час референдумів, а особливо під час останнього в 2017 році, коли відбувся перехід до президентської форми правління. Тож з 2018 року у Ердогана збільшилось коло повноважень, місце під ним ще більше закам'яніло, а країна остаточно знизилась в рейтингу до рівня «невільних» країн.

ВИСНОВКИ

Узагальнюючи кваліфікаційну роботу, у висновках варто відзначити, що поняття гібридний режим є доволі актуальним для сьогоденних досліджень. Це перш за все пов'язано із зниженням рівня демократії в світі. Беззаперечно думка, висловлена Л. Даймондом ще 25 років тому, про відкочування «третьої хвилі демократизації» сьогодні є на світовому порядку денному. Щорічні звіти Міжнародної правозахисної організації «Freedom House» яскравий цьому приклад: кількість «частково вільних» або «невільних» країн потроху зростає.

Дослідивши поняття гібридного режиму його можна охарактеризувати як змішаний режим, що містить у собі ознаки як демократичного, так і авторитарного. В першому розділі була висунута думка про те, що такий режим є домінуючим серед політичних режимів, і може бути тимчасовим або таким, що впевнено закріпився. Так як це питання є досить актуальним, науковцями було виділено велику різноманітність гібридних режимів, які розподілені умовно на три групи. Перша група – режими, які називають «неповними» демократіями. Тобто це гібридні режими, які відповідають ознакам демократії, але при цьому спостерігаються порушення громадянських прав, відсутність сильної опозиції, слабкістю політичної культури громадян. Важливими дослідженнями цієї групи є концепції «дефектної», «неліберальної», «фасадної», «авторитарної», «делегативної», «обмеженої» та квазі-демократії таких науковців як Л. Морліно, Г. О'Доннелл, В. Меркель, А. Круассан, Р. Саква, та Ф. Закарія. Друга група науковців класифікує свої концепції з ухилом на авторитаризм, тобто за якого основні інститути демократії зазнають перешкод. Це стосується порушення прав і свобод, порушення принципу вільних і чесних виборів, утиски щодо ЗМІ та опозиції, а також нерідко застосовуючи насильницькі методи. Найбільші здобутки цієї групи пов'язані з такими науковцями як Л. Вей, С. Левітські, А. Шедлер, Г. Хейл, а також Ф. Роедер та М. Оттауей. Дослідники третьої групи взагалі відкидають поняття демократії та авторитаризму щодо гібридних режимів. Ознаки запропонованих класифікацій відрізняють їх від двох вищезазначених

понять. Так виникли концепції «керованого плюралізму», «безплідного плюралізму» та режиму «домінуючої влади». Тож можна вважати, що поняття гібридний режим в цілому було розкрито достатньою мірою.

Щоб детальніше розкрити питання гібридних режимів, було досліджено чотири країни, політичний режим яких зійшов із шляху демократії. Це країни східної Європи: Росія, Білорусь та Угорщина, а також країна Близького сходу – Туреччина. Вибір саме цих країн обґрунтований тим, що всі вони є сусідами нашої України і кожен з очільників цих країн має авторитарні нахили, що може або вже негативно відбивається на нашій країні. Другий розділ цієї кваліфікованої роботи стосувався визначення особливостей існування гібридних режимів в Східній Європі. Було виокремлено думку про те, що особливістю є пострадянський вплив, адже Росія і Білорусь – країни Радянського союзу, в якому існував тоталітарний політичний режим. Хоча Угорщина не була членом СРСР, проте мала міцні відносини з ним. Міжнародна правозахисна організація «Freedom House» визначила Росію та Білорусь як «невільні» країни. Все тому, що в цих країнах присутній досить відчутний авторитаризм В. Путіна та О. Лукашенка. Перш за все варто сказати, що в Білорусі президент є ключовою особою, який має досить широкі повноваження. Олександр Григорович при владі найбільше серед керівників європейських країн – вже 27 років, а тому його нерідко називають «останнім диктатором Європи». В усіх гілках влади О. Лукашенко займає домінуючі позиції. Зокрема серед повноважень президента Білорусі є право на видання декретів, які сильніші за закони, О. Лукашенком був створений центр, який розробляє законопроекти. До того ж уряд в Білорусі є повністю підлеглим президентові. В країні відбуваються масові порушення прав і свобод людини, утиски опозиції та ЗМІ, що є порушенням Конституції Республіки Білорусь. Вибори починаючи з 1999 року відбуваються з численними фальсифікаціями. Тож неодмінно можна погодитись з думкою науковців про утвердження в країні режиму «електорального авторитаризму».

Такий самий режим можна спостерігати в Російській Федерації, нинішнім очільником якої є Володимир Путін. Так само, як і в Білорусі, починаючи з 2000 року відбувається поступовий відхід у бік авторитаризму. Знову ж таки проблема з виборами, які з 2004 року, перестали функціонувати як інститут демократії, оскільки відбуваються так само з численними порушеннями та фальсифікаціями. Ще однією проблемою виборів є відсутність альтернатив. А конституційні зміни 2020 року забезпечили «правління» В. Путіна ще до 2036 року. Опозиція також постійно зазнає утисків, відбуваються арешти та навіть є випадки вбивств опозиціонерів. Тобто в цій країні також порушена Конституція, яка гарантує забезпечення прав і свобод людини, права на свободу слова та свободу ЗМІ. Також з режимом В. Путіна пов'язують поширення ідеології «російського світу», наслідки якої ми можемо спостерігати в Україні. На превеликий жаль, через російську агресію в Україні вже 7 рік йде війна на Донбасі, а також вже 7 років як Росія незаконно анексувала територію Криму.

Останньою в другому розділі країною стала Угорщина, країна ЄС. Демократія цієї країни почала згасати в 2010 році, з приходом до влади Віктора Орбана. Режим цієї країни був позначений як «неліберальна демократія». Ця країна знаходиться в списку «частково вільних», занепад якої називають одним із найстрімкіших. Проблемними в цій країні також є питання виборів, а особливо 2014 та 2018 років, які пов'язані з махінаціями та шахрайством. Звісно, порівняно з Росією та Білорусією, проблеми є не такими глобальними, але все одно кричущими щодо відходження від демократії. В. Орбану вдалося розширити вплив на ЗМІ, більшість яких належить особам, наближеним до нього. В законодавчій гілці влади В. Орбан має вплив через свою партію Фідес. Судова влада також перестала бути незалежною, більшість суддів є близькими до партії Фідес. Отже, в цій країні також три гілки влади підконтрольні фактично одній людині – Віктору Орбану. Тож можна вважати, що завдання щодо особливостей гібридних режимів на території Східної Європи є виконаним.

В третьому розділі увага була приділена аналізу сучасного політичного режиму Турецької Республіки. Згідно з даними Міжнародної правозахисної організації «Freedom House» з 2017 року Туреччина перебуває в списку «невільних» країн. Це пов'язано з Конституційним референдумом на якому відбулися зміни, які стосувалися переходу країни від парламентської до президентської республіки, а отже з наділенням Реджепа Тайїпа Ердогана досить широкими повноваженнями. Вся влада в цій країні сконцентрована в руках Р. Ердогана та його Партії Справедливості і Розвитку, яка допомогла йому в 2003 році прийти і міцно закріпитись у великій політиці Туреччини. За 18 років при владі йому вдалося стабілізувати економічне життя турків, завдяки чому він має велику підтримку серед народу. Режим сучасної Туреччини було визначено як «змагальний авторитаризм», адже всі ознаки яскраво проглядаються в цій країні. Знову ж таки питання виборів, які є конкурентними, але несправедливими: 10% прохідний бар'єр – один із найвищих в світі, застосування державного апарату під час виборів на користь правлячої партії, як наслідок – менші можливості для опозиції. Порушення прав і свобод людини та громадянина, а особливо після невдалого державного перевороту 2016 року, проявилися в обмеженні на свободу вираження поглядів, насилля у вигляді жорстокого поводження щодо людей з боку правоохоронних органів, обмеженні свободи віросповідання релігійних меншин, а також домашньому насильству щодо жінок. Питання свободи слова є також проблемним – закриття ЗМІ, блокування соціальних мереж та арешти журналістів. А всі три гілки влади, так само як і в попередніх країнах, під контролем президента. Тож можна зробити висновок, що завдання проаналізувати сучасний політичний режим Туреччини було виконано, а тому мета всієї кваліфікаційної роботи вважається досягнутою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агаев М.А. Авторитарные тенденции в Турции и радикализация правящей Партии справедливости и развития / М.А. Агаев // Антиномии. – 2020. – Т. 20, – Вып. 3. – С. 49–70.
2. Алексеенко І.Г. Форма правління Республіки Білорусь: єдиний владний центр як основа реформування політичних інститутів / І.Г. Алексеенко // Держава і право. — 2010. — Вип. 49. — С. 712-718.
3. Батюк Д. А. Типологія гібридних політичних режимів / Д. А. Батюк, Р. В. Кисленко // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. – 2013. – Вип. 6(1). – С. 18-23. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/filipol_2013_6\(1\)_6](http://nbuv.gov.ua/UJRN/filipol_2013_6(1)_6).
4. Гелей С.Д., Рутар С.М. Політико-правові системи світу: навчальний посібник. / С.Д Гелей, С.М. Рутар// – К.: Знання, – 2006. – 668 с.
5. Даймонд Л. Прошла ли третья волна демократизации? / Л. Даймонд // Полис. – 1999. – № 1. – С. 10-25.
6. Дзюбенко Ю. М. Феномен гібридних режимів в сучасному політичному просторі. / Ю. М. Дзюбенко. Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.026. – Одеса, 2016. – 210 с.
7. Ердоган знову заговорив про зміну Конституції Туреччини. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/02/2/7282013/>
8. Категории политической науки / Ред. А.Ю.Мельвиль//. – М.:РОССПЭН, – 2002. – 656 с.
9. Кисленко Р. В. Класифікація гібридного типу політичного режиму / Р. В. Кисленко // Гілея: науковий вісник. – 2016. – Вип. 113. – С. 321-326. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2016_113_83.

10. Кононенко Н. В. Сучасна російська опозиція – міф чи реальність? / Н. В. Кононенко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2015. – Вип. 2. – С. 131-146. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2015_2_11.
11. Конституция Республики Беларусь. Конституция Республики Беларусь от 15 марта 1994 года (с изменениями и дополнениями, принятыми на республиканских референдумах 24 ноября 1996 г. и 17 октября 2004г.). – Минск: Амалфея, – 2008. – 48 с.
12. Конституция Российской Федерации // Официальный интернет–портал правовой информации. – Режим доступу:<http://www.pravo.gov.ru> (дата обращения: 31.10.2020).
13. Кополовец Р.В. Поняття та класифікація «гібридних політичних режимів» у дослідженні трансформаційних процесів / Р.В. Кополовец // Регіональні студії. Науковий журнал - № 20. Видавничий дім «Гельветика». 2020. – С. 16-20.
14. Лапин В.С. Соревновательный авторитарный режим: тактика оппозиционных акторов./ В.С. Лапин // Сравнительная политика. – 2017, - Вып. 8(3). – С 120-130. – Режим доступу: <https://doi.org/10.18611/2221-3279-2017-8-3-120-130>.
15. Лукьянов Ф.Е. Виктор Орбан: от ультралиберализма к евроскептицизму. Эволюция политического лидера / Ф.Е. Лукьянов // Актуальные проблемы Европы. – 2017. – Вып. № 3. – С. 12—39.
16. Ляхович В. С. Політичні режими Росії та Білорусі / В. С. Ляхович // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. - 2011. - Вип. 4. - С. 232-244. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2011_4_25.

17. Надеин-Раевский В.А. Р.Т. Эрдоган как пример политика-харизматика / В.А. Надеин-Раевский // Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право. – 2017. – № 6 – С. 138-154.
18. Невинна Г. Я. Особливості трансформації політичної системи Росії (2000-2004 роки) / Г. Я. Невинна, Т. А. Опанасюк // Молодий вчений. - 2018. - № 1(2). - С. 603-606. - Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2018_1\(2\)_13](http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2018_1(2)_13).
19. Нисневич Ю. А., Рябов А. В. Постсоветский авторитаризм / Ю. А. Нисневич, А. В. Рябов // Общественные науки и современность. - 2017. - № 4. - С. 84-97.
20. Новейший политологический словарь / авт.-сост. Д.Е. Погорельый, В.Ю. Фесенко, К.В. Филиппов. – Ростов н/Д: Феникс, 2010. – 318с.
21. Осадчук І. Політичний режим у Туреччині (2014–2017): змагальний, гегемоністський чи закритий авторитаризм? / І. Осадчук // Вісник Львівського університету. Серія. Філософсько-політологічні студії. - 2018. - Вип. 16. - С. 180-188. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlu_fps_2018_16_28.
22. Панасюк В. А. Особливості відбудови авторитарного режиму в сучасній Російській Федерації / В. А. Панасюк // Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), Л. І. Кормич (заст. голов. ред.), М. А. Польовий [та ін.] ; НУ «ОЮА», Південноукраїнський центр гендерних проблем. – Одеса : Фенікс, 2014. – Вип. 53. – С. 225-233.
23. Парламентські вибори в Угорщині як тест для Орбана. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/29152792.html>
24. Петренко В.В. Гібридні політичні режими: проблема визначення. Міжнародна наукова конференція "Дні науки філософського факультету – 2017", 25-26 квіт. 2017 р. : [матеріали доповідей та виступів] / ред кол.: А. Є.

Конверський [та ін.]. – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2017. – Ч. 7. С. 102-104.

25. Петренко В.В. «Політичний режим сучасної Туреччини: балансування між демократією та авторитаризмом» / В.В. Петренко // Гілея: науковий вісник. – 2019. - Вип.149 (№ 10). – Ч.3. Політичні науки. – С.54-57.

26. Петренко В. В. «Трансформація політичного режиму Туреччини за часів правління Р. Т. Ердогана» / В.В. Петренко // Гілея: науковий вісник. – 2021. – Вип.160 (№ 1-2). – Ч.3. Політичні науки. – С.66-69.

27. Політологія: Навчальний посібник / Щедрова Г. П., Барановський Ф. В., Карчевська О. В., Мазур О. Г., Михайловская О. Г., Новакова О. В., Пашина Н. П., Пробийголова Н. В. - Луганськ: Вид-во СНУ Ім. В.Даля, 2011.-304 с.

28. Потапов Д. В. Трансформація політичного режиму Росії в концептах демократического транзиту і в політичеській реальності / Д. В. Потапов // Теорії і проблеми політичеських дослідвань. – 2018. – Том 7. - № 4А. – С.27-49.

29. Радченко О. В. Типологізація державно-управлінських режимів як системи суспільних відносин: класичні підходи / О. В. Радченко, Т. Б. Хомуленко. // Державне будівництво. - 2009. - № 1. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2009_1_5.

30. Ровдо В. Специфика и эволюция политического режима Республики Беларусь / В.Ровдо // Hokkaido University. Acta Slavica Iaponica. – 2004. — Т. 21. — Р. 144—180.

31. Романюк О. І. «Кінець транзитології» чи криза її первинної парадигми? / О. І. Романюк // Політичний менеджмент — 2007. — № 2. — С. 3-15.

32. Романюк О. І. Що таке "дефектні демократії" і якими вони бувають / О. І. Романюк // Вісник Національного університету "Юридична академія України

- імені Ярослава Мудрого". Серія: Політологія. - 2017. - № 2. - С. 114-123. -
Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnuuaup_2017_2_13.
33. Саква Р. Российский режим: от Ельцина к Путину / Р. Саква // Россия и современный мир. – 2002. – № 4. – С. 5-23.
34. Скрипнюк О. О. Сучасний авторитарний режим: характерні риси і прояви / О. О. Скрипнюк // ScienceRise. Juridical Science. - 2020. - № 2. - С. 18-23. -
Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/srjusc_2020_2_5.
35. Хейвуд Эндрю. Политология: Учебник для студентов вузов / Пер. с англ. под ред. Г.Г. Водолазова, В.Ю. Бельского. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, - 2005. – 544 с.
36. Хейл Генри Президентский режим, революция и демократия // Pro et Contra: журнал российской внутренней и внешней политики / Московский центр Карнеги. – Москва, 2008. – Т. 12, № 1. – С. 6-21.
37. Хьюман Райтс Вотч, Несбывшиеся надежды: Репрессии в Беларуси после президентских выборов 2010 г. – 14 марта 2011. – Режим доступа: <https://www.refworld.org.ru/docid/51f7c8c60.html>
38. Шипунов Г. В. Авторитарный режим у Білорусі: історія становлення / Г. В. Шипунов // Грані. - 2014. - № 9. - С. 92-99.
39. Шипунов Г. Теоретико-методологічні засади аналізу гібридних політичних режимів: український контекст / Г. Шипунов // Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]. Сер.: Політичні науки. - 2008. - Вип. 3. - С. 89-102. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoap_2008_3_10.
40. Шишелина Л. Н. Виктор Орбан: 10 лет у штурвала Венгрии / Л. Н. Шишелина // Научно-аналитический вестник ИЕ РАН. – 2020. – № 3(15). – С. 48-54.

41. Шлыков П. В. Турция после выборов 2011 г.: парадоксы политического развития / П. В. Шлыков // Вестник Московского университета. Серия 13. Востоковедение. — 2012. — № 3. — С. 3–28.
42. Як в Угорщині зникає останнє незалежне ЗМІ: 70 журналістів звільнилися. – Режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-53537984>
43. Freedom in the World 2021: Democracy under Siege. – Режим доступу: <https://freedomhouse.org/uk/node/3983>
44. Marušiak J. Change of Political Landscape in Central Europe since 2010 // Diskurs i politika. Discourse and Politics. Edited by Dejana M. Vukasović and Petar Matić. International Thematic Collection of Papers. Book 8. Belgrade: Institute for Political Studies, 2019. pp. 237–253.
45. Nations in Transit 2020: Dropping the Democratic Facade. – Режим доступу: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-04/05062020_FH_NIT2020_vfinal.pdf
46. World Report 2021: Turkey. Events of 2020. – Режим доступу: <https://www.hrw.org/world-report/2021/country-chapters/turkey>
47. 2020 World Press Freedom Index. – Режим доступу: <https://rsf.org/en/ranking>